

Wybrane problemy interpretacyjne obowiązkowych ubezpieczeń rolnych

W aktualnie obowiązującym porządku prawnym, ustawodawca wprowadza trzy obowiązkowe ubezpieczenia związane w sposób bezpośredni z działalnością rolniczą, tj. ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej rolników z tytułu posiadania gospodarstwa rolnego,² ubezpieczenie budynków wchodzących w skład gospodarstwa rolnego od ognia i innych zdarzeń losowych (jako obligatoryjne),³ a także ubezpieczenie upraw od określonego ryzyka wystąpienia skutków zdarzeń losowych w rolnictwie (jako względnie obligatoryjne).⁴ Jednocześnie, mimo ogólnej dyrektywy nakazującej redagowanie aktów normatywnych tak, aby dokładnie i w sposób zrozumiały dla adresatów zawartych w nich norm wyrażały intencje prawodawcy,⁵ regulacje wskazanych powyżej obowiązkowych ubezpieczeń⁶ w praktyce budzą wątpliwości interpretacyjne, z których wybrane stanowiąc będą przedmiot zainteresowania niniejszego opracowania.

1. Zakres podmiotowy obowiązku ubezpieczeniowego

Obowiązek ubezpieczeniowy, na gruncie regulacji ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych, nierozzerwalnie związany jest z pojęciami: rolnik, gospodarstw rolnie oraz jego posiadanie. Na potrzeby przedmiotowej ustawy, przepis art. 2 pkt 12 u.u.o. wprowadza definicję legalną rolnika, pod którym to pojęciem rozumie się

1 Uniwersytet Śląski w Katowicach.

2 Zwane dalej także ubezpieczeniem OC rolników.

3 Wprowadzane przez ustawę z dnia 22 maja 2003 r. o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych (Dz.U. z 2003 r. Nr 124, poz. 1152 ze zm.), zwaną dalej: ustawą o ubezpieczeniach obowiązkowych lub u.u.o.

4 Regulowane ustawą z dnia 7 lipca 2005 r. o ubezpieczeniach upraw rolnych i zwierząt gospodarskich (Dz.U. z 2005 r. Nr 150, poz. 1249 ze zm.), zwaną dalej: u.u.r.

5 Vide: § 6 rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej (Dz.U. z 2002 r., Nr 100 poz. 908 ze zm.).

6 Na gruncie obowiązkowych ubezpieczeń majątkowych doktryna rozróżnia ubezpieczenia obowiązkowe *sensu stricto*, o których mowa w art. 4 pkt. 1 – 3 u.u.o. oraz ubezpieczenia przymusowe (art. 4 pkt 4 u.u.o.), które nie są uregulowane przedmiotową ustawą, o których natomiast ustawodawca stanowi, że ubezpieczenia wynikające z przepisów odrębnych ustaw lub umów międzynarodowych ratyfikowanych przez Rzeczpospolitą Polską, nakładające na określone podmioty obowiązek zawarcia umowy ubezpieczenia są ubezpieczeniami obowiązkowymi. Szerzej na ten temat: M. Orlicki, *Ubezpieczenia Obowiązkowe*, Warszawa 2011, s. 172.

osobę fizyczną, w której posiadaniu znajduje się gospodarstwo rolne. Taki kształt przedmiotowej definicji przesądza o tym, że obowiązek ubezpieczeniowy spoczywa wyłącznie na osobach fizycznych. Zajmując się wyłącznie elementem podmiotowym tego pojęcia, należy stwierdzić, że niezrozumiałe jest, dlaczego intencją ustawodawcy było wyłączenie spod obowiązku ubezpieczeniowego innych podmiotów niż osoby fizyczne, co dotyczy przede wszystkim spółek prawa handlowego czy spółdzielni produkcji rolnej. Kwestia ta wymaga analizy.

Zasadność ograniczenia kręgu podmiotów objętych obowiązkiem zawarcia umów ubezpieczenia (wprowadzanych ustawą o ubezpieczeniach obowiązkowych) jedynie do osób fizycznych budzi uzasadnione wątpliwości. Podkreślenia wymaga przy tym brak umotywowania takiego właśnie ukształtowania podmiotowego zakresu obowiązywania ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych (choćby w uzasadnieniu jej projektu),⁷ tym niemniej należy wskazać, że w polskim porządku prawnym pojęcie rolnik jako osoba fizyczna funkcjonuje od początku istnienia regulacji obowiązkowego ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej za szkody powstałe w związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego.⁸ Aktualnie obowiązujące rozwiązanie prawne jest zatem powtarzane w rodzimym ustawodawstwie (wydaje się bezrefleksyjnie). Wskazuje się bowiem, że takie ukształtowanie zakresu podmiotowego obowiązkowych ubezpieczeń rolnych (*sensu stricto*) spowodowane było zamiarem wyeliminowania niekorzystnego z punktu widzenia efektywnej gospodarki rolnej obciążania indywidualnych gospodarstw rolnych finansowymi następstwami szkód wyrządzonych przez rolników osobom trzecim.⁹ Tak określony zakres obowiązku ubezpieczeniowego miał zostać podyktowany potrzebą ochrony poszkodowanych,¹⁰ przy uwzględnieniu złej sytuacji ówczesnego rolnictwa, jego niewydajności oraz deficytu produktów rolnych na rodzimym rynku, a także przy zamiarze uzdrowienia tej sytuacji za pomocą metod administracyjnych.¹¹

Uzasadniając wskazany powyżej brak rozszerzania obowiązku ubezpieczeniowego na inne podmioty niż osoby fizyczne, aktualnie podnosi się podobne zarzuty, dodatkowo wskazując, że ustawodawca miał się zdecydować na utrzymanie tego ograniczenia, dążąc do wyważenia interesów poszkodowanych, przy braku zamiaru ingerencji administracyjnej w stosunki cywilnoprawne.¹² Wydaje się jednak, że w aktualnych realiach gospodarki rynkowej, przy obowiązującej swobodzie prowadzenia działalności gospodarczej (w tym również działalności rolniczej, z uwzględnieniem swobody wyboru formy jej prowadzenia), nie znajduje uzasadnienia ograni-

7 Druk sejmowy nr 543 z dnia 4 czerwca 2002 r.

8 Pierwsze takie rozwiązanie zastosowano w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 25 lipca 1975 r. w sprawie obowiązkowych ubezpieczeń rolników od nieszczęśliwych wypadków i odpowiedzialności cywilnej (Dz.U. z 1975r. Nr 28, poz. 145).

9 E. Kowalewski, T. Sangowski, Prawo ubezpieczeń gospodarczych. Komentarz, Warszawa 2004, s. 285.

10 E. Kowalewski, Ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej – funkcje i przemiany, Toruń 1981, s. 74.

11 *Ibidem*, s. 286.

12 J. Nawracała, Prawo ubezpieczeń gospodarczych..., *op. cit.*, s. 849.

czenie stosowania ustawy wyłącznie do osób fizycznych. W doktrynie wskazywano również na wątpliwości związane z możliwym naruszeniem konstytucyjnej zasady równości podmiotów wobec prawa oraz narzucanych przez ustawodawcę obowiązków.¹³

Powyższe stanowisko jest tym bardziej problematyczne, że na gruncie ustawy o ubezpieczeniach upraw rolnych i zwierząt gospodarskich zakres podmiotowy obowiązku ubezpieczeniowego został rozciągnięty na inne jeszcze podmioty niż osoby fizyczne. Wprowadzany przez tę ustawę obowiązek ubezpieczeniowy dotyczy rolników w rozumieniu art. 4 ust. 1 lit. a rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady nr 1307/2013,¹⁴ pod którym to pojęciem rozumie się zarówno osobę fizyczną, jak również osobę prawną bądź grupę osób fizycznych lub prawnych, bez względu na status prawny takiej grupy i jej członków w świetle prawa krajowego, których gospodarstwo rolne jest położone na obszarze objętym zakresem terytorialnym traktatów oraz które prowadzą działalność rolniczą.

W świetle powyższego trudno twierdzić, że osoby fizyczne znajdujące się w posiadaniu gospodarstw rolnych zdecydowanie częściej niż inne podmioty miałyby ponosić finansowe trudności wynikające z konieczności zapłaty świadczeń związanych z powstałą szkodą (wyrządzoną, jak stanowi art. 50 ust. 1 u.u.o., w związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego).¹⁵ Podkreślić jednakże należy, że tego typu uzasadnienie nie wyjaśnia przedmiotowego problemu, a dodatkowo mnoży wątpliwości pod adresem takiej woli ustawodawcy, który w omawianej materii powinien mieć na uwadze przede wszystkim interes poszkodowanych. W przypadku np.: spółek osobowych, w razie ich niewypłacalności, odpowiedzialność za powstałą szkodę ostatecznie spoczywać będzie na współnikach tychże podmiotów (najczęściej osobach fizycznych), ze względu na ich subsydiarną oraz solidarną odpowiedzialność ze spółką, wynikającą wprost z art. 22 § 2 ksh.¹⁶ oraz art. 31 § 1 ksh. W przypadku spółek kapitałowych, istnieje ryzyko ich niewypłacalności (szczególnie mając np.: na względzie fakt, iż minimalny kapitał zakładowy spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, zgodnie z art. 154 § 1 ksh. wynosi 5.000,00 zł), prowadzącej do utrudnienia lub wręcz uniemożliwienia naprawienia szkody powstałej u poszkodowanego (ostatecznie, w tym wypadku może dochodzić do subsydiarnej odpowiedzialności członków zarządu spółki z ograniczoną odpowiedzialnością z art. 299 ksh., jednakże w przypadku spełnienia przesłanek przewidzianych w tym przepisie, osoby te mogą uwolnić się od odpowiedzialności za zobowiązania spółki, uniemożliwia-

13 E. Kowalewski, T. Sangowski, *Prawo ubezpieczeń...*, *op. cit.*, s. 286.

14 Rozporządzenie z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające przepisy dotyczące płatności bezpośrednich dla rolników na podstawie systemów wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 637/2008 i rozporządzenie Rady (WE) nr 73/2009, Dz.Urz UE L 347 z dnia 20 grudnia 2013 r., s. 608.

15 J. Nawracała, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych...*, *op. cit.*, s. 849.

16 Ustawa z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych (Dz.U. z 2000 r. Nr 94, poz. 1037 ze zm.), zwana dalej: ksh.

jąc w rezultacie dochodzenie roszczeń poszkodowanych). Podobnie, zgodnie z art. 68 ustawy z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze,¹⁷ spółdzielnia odpowiada za swoje zobowiązania całym majątkiem, a w oparciu o art. 3 tejże ustawy, majątek spółdzielni jest prywatną własnością jej osób (w tym możliwie osób fizycznych). Brak wprawdzie w tym przypadku subsydiarnej odpowiedzialności członków spółdzielni czy też jej władz, jednakże ostatecznie konsekwencje powstałej szkody mogą dotyczyć składników majątkowych członków spółdzielni, a zatem możliwe jest również tutaj naruszanie sfery, którą ustawodawca stara się chronić, wprowadzając na gruncie ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych obowiązkowe ubezpieczenia rolne.

Podnieść wreszcie należy, że w aktualnym porządku prawnym występuje wiele różnorodnych rodzajów obowiązkowych ubezpieczeń wprowadzanych w drodze ustawowej – aktualnie mowa o 215 ubezpieczeniach obowiązkowych.¹⁸ Nie wydaje się zatem przekonujące stosowane w obecnym stanie prawnym uzasadnienie dla ograniczenia podmiotowego zakresu obowiązku ubezpieczeniowego jedynie do osób fizycznych, szczególnie, że w przypadku ubezpieczenia OC rolników mowa jest nie tylko o ochronie ubezpieczonych przed niekorzystnymi skutkami prowadzonej przez nich działalności, ale przede wszystkim o zagwarantowaniu podmiotom poszkodowanym możliwości skutecznego dochodzenia praw przysługujących im w związku z wystąpieniem zdarzenia obejmowanego ochroną ubezpieczeniową. Jednocześnie, aktualnie obowiązująca liczba obowiązkowych ubezpieczeń (związana z różnymi gałęziami gospodarki), nie wydaje się potwierdzać braku zamiaru ingerowania przez ustawodawcę w cywilnoprawne stosunki ubezpieczenia.

2. Wykonanie obowiązku ubezpieczeniowego

Obowiązek zawarcia umowy ubezpieczenia OC rolników oraz ubezpieczenia budynków wchodzących w skład gospodarstwa rolnego, pozostaje w nierozdzielalnym związku z posiadaniem przez osobę fizyczną gospodarstwa rolnego, niezależnie od tego, czy rolnik jest posiadaczem wyłącznym tego gospodarstwa czy jego współposiadaczem, na co bezpośrednio wskazuje definicja zawarta w art. 2 pkt 12 u.u.o. Pod pojęciem posiadacz rozumie się natomiast, zgodnie z art. 326 k.c.¹⁹ (stosowanym na gruncie ubezpieczeń obowiązkowych w oparciu o art. 22 ust. 1 u.u.o.) zarówno tego, kto faktycznie włada rzeczą jak właściciel, jak również tego, kto rzeczą faktycznie włada jak użytkownik, najemca, dzierżawca lub mający inne prawo, z którym łączy się określone władztwo nad cudzą rzeczą. Wreszcie, formą posiadania jest dzierżenie (art. 338 k.c.). Zestawiając natomiast definicję posiadanie

17 Dz.U. z 1982 r. Nr 30, poz. 210 ze zm.

18 E. Kowalewski, M. Ziemiak, Stan prawny ubezpieczeń obowiązkowych w Polsce. Wstęp, „Wiadomości Ubezpieczeniowe” nr 1/2015 suplement, s. 5.

19 Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. z 2014 r., poz. 121 ze zm.), zwana dalej: kc.

z datą powstania obowiązku ubezpieczeniowego wynikającą z art. 47 ust. 1 u.u.o. (tj. z datą objęcia w posiadanie gospodarstwa rolnego), nie sposób dojść do odmiennego wniosku niż ten, że ustawodawca wprowadza obowiązek ubezpieczeniowy zarówno po stronie posiadaczy samoistnych gospodarstw rolnych, jak również ich posiadaczy zależnych,²⁰ a także dzierżycieli tych gospodarstw (brak bowiem normy ograniczającej w tym zakresie obowiązek ubezpieczeniowy).

Powyższy stan prowadzi jednakże do przejawiających się na tle praktycznym wątpliwości związanych z możliwym nakładaniem się faktycznie udzielanej przez ubezpieczycieli ochrony ubezpieczeniowej (w sensie przedmiotowym), w przypadku wielości posiadaczy gospodarstwa rolnego. Związane jest to przede wszystkim z art. 337 k.c. przesądzającym o braku utraty posiadania przez posiadacza samoistnego w przypadku oddania gospodarstwa rolnego osobie trzeciej w posiadanie zależne.²¹ Wątpliwości tych nie było (w odniesieniu do relacji posiadacza samoistnego i posiadacza zależnego gospodarstwa rolnego) na gruncie poprzednio obowiązującego stanu prawnego, albowiem poprzednio obowiązujące rozporządzenie²² rozstrzygało ten problem wprowadzając cesję praw oraz obowiązków wynikających z umowy ubezpieczenia obowiązkowego na osobę, na którą przechodziło władanie gospodarstwem rolnym, a która to w oparciu o § 3 rozporządzenia uzyskiwała status rolnika w miejsce dotychczasowego posiadacza gospodarstwa rolnego (§ 7 przedmiotowego rozporządzenia). Rozwinięciem przedmiotowej kwestii jest współposiadanie gospodarstwa rolnego (samoistnego, jak również zależnego),²³ oddania go w dalsze posiadanie zależne czy dzierżenie. W rezultacie powyższego, w praktyce może dochodzić do sytuacji, w których prawny obowiązek zawarcia umowy ubezpieczenia obowiązkowego będzie spoczywał na kilku podmiotach, w związku z posiadaniem tego samego gospodarstwa rolnego.²⁴

20 Tak również M. Orlicki, [w:] M. Orlicki, K. Przewalska, Nowe prawo ubezpieczeń gospodarczych. Pakiet ustaw ubezpieczeniowych Kodeks cywilny po zmianach, Bydgoszcz – Warszawa – Poznań 2004, s. 270.

21 Jak wskazuje SN w wyroku z dnia 20 kwietnia 1962 r., (sygn. akt: IV CR 246/62, OSNC 1963/6/131), osoba, która otrzymała rzecz w posiadanie zależne, staje się równocześnie w zakresie innego prawa, aniżeli prawo własności, posiadaczem, a w zakresie prawa własności, dzierżycielem.

22 Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 30 grudnia 1993 r. w sprawie ogólnych warunków obowiązkowego ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej rolników z tytułu prowadzenia gospodarstwa rolnego (Dz.U. z 1993 r. Nr 134, poz. 653 ze zm.).

23 Jak wskazuje J. Gołaczyński, współposiadaniem jest stan, w którym wszystkie osoby władające rzeczą są albo posiadaczami samoistnymi, albo posiadaczami zależnymi. W rezultacie, instytucja ta nie stanowi odrębnego rodzaju posiadania, a zakres uprawnień współposiadaczy będzie zdeterminowany rodzajem posiadania (samoistnego albo zależnego), J. Gołaczyński, [w:] Kodeks cywilny. Komentarz, E. Gniewek (red.), Warszawa 2011, s. 512.

24 Zasygnalizowanej wątpliwości nie rozstrzyga art. 47 ust. 2 u.u.o., albowiem stanowi o przejściu praw i obowiązków z umowy ubezpieczenia w razie przeniesienia posiadania gospodarstwa rolnego z jednoczesnym wyzbyciem się posiadania przez dotychczasowego posiadacza. Zasygnalizować jednakże należy pogląd M. Orlickiego, który ze względów funkcjonalnych proponuje rozszerzające stosowanie tego przepisu, mając jednocześnie świadomość sprzeczności tej regulacji art. 2 pkt 12 u.u.o. M. Orlicki, Wprowadzenie do ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych, [w:] K. Przewalska, M. Orlicki, Nowe Prawo Ubezpieczeń Gospodarczych, Poznań 2004, s. 259.

Analizując zasygnalizowany powyżej problem doktryna wskazuje, że aby spełnić ustawowy obowiązek zawarcia umowy ubezpieczenia wystarcza, aby jeden z podmiotów obowiązanych zawarł taką umowę, albowiem to cel umowy ubezpieczenia powinien być uważany jako zasada nadrzędna przedmiotowej regulacji.²⁵ W rezultacie, zawarcie umowy ubezpieczenia przez jeden z podmiotów obowiązanych będzie prowadziło do wyłączenia tego obowiązku po stronie pozostałych,²⁶ a współposiadacze powinni uzgodnić między sobą, który z nich zawrze umowę ubezpieczenia, a mimo że mowa tutaj o obowiązku publicznoprawnym, to dostrzec w tym zakresie należy analogię do zobowiązań o charakterze solidarnym.²⁷

Z funkcjonalnego punktu widzenia powyższy pogląd wydaje się słuszny, jednakże przy założeniu, że ochroną ubezpieczeniową objęci zostaną wszyscy rolnicy w rozumieniu ustawy (umowa zostanie zawarta również na rzecz osób trzecich).²⁸ Jedynie bowiem łącznie udzielana ochrona ubezpieczeniowa (szczególnie w przypadku OC rolników), przy założeniu jednego stosunku prawnego ubezpieczenia, będzie prowadziła do urzeczywistnienia funkcji ochronnej tej umowy, albowiem zabezpieczy interesy ubezpieczonych, przy jednoczesnej gwarancji odpowiedniej ochrony praw osób poszkodowanych. Rozwiązanie to jest jednak problematyczne z punktu widzenia regulacji ustawowych, w tym przede wszystkim art. 10 ust. 1 u.u.o., w myśl którego obowiązek ubezpieczenia uważa się za spełniony, jeżeli została zawarta umowa ubezpieczenia, na podstawie której osoba obciążona tym obowiązkiem korzysta z ochrony ubezpieczeniowej, a czas trwania i zakres tej ochrony odpowiadają przepisom ustawy lub odrębnych ustaw lub umów międzynarodowych wprowadzających obowiązek ubezpieczenia. Taka regulacja wymienia dwie zasadnicze przesłanki, których łączne spełnienie pozwoli na objęcie jedną umową ubezpieczenia kilku posiadaczy gospodarstwa rolnego, tj. tożsamy dla wszystkich ubezpieczonych czas trwania umowy oraz jej zakres zgodny z regulacją ustawową.

Mając powyższe na uwadze, należy stwierdzić, że nie w każdym przypadku zawarcie umowy ubezpieczenia (nawet w trybie art. 808 § 1 k.c. na rzecz osób trzecich) będzie prowadziło do wyłączenia ustawowego obowiązku zawarcia umowy ubezpieczenia, albowiem zgodnie z art. 45 ust. 1 u.u.o. (ubezpieczenie OC rol-

25 J. Nawracała, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych...*, *op. cit.*, s. 862, w rezultacie ochrona ubezpieczeniowa w zakresie odpowiedzialności cywilnej posiadaczy gospodarstwa rolnego automatycznie rozciągałaby się na wszystkich posiadaczy gospodarstwa rolnego, w tym posiadaczy samoistnych oraz zależnych. Problem ten dostrzegany jest również przez E. Kowalewskiego i T. Sangowskiego, *Prawo ubezpieczeń...*, *op. cit.*, s. 286 jednakże autorzy ograniczają się do wskazania braku przesądzenia przez ustawodawcę tej kwestii.

26 J. Nawracała, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych...*, *op. cit.*, s. 850.

27 *Ibidem*, s. 851.

28 Pokreślić należy, że zawieranie umów ubezpieczenia OC rolników na rzecz osób trzecich jest praktykowane, co znajduje odzwierciedlenie np. w § 25 ogólnych warunków ubezpieczenia HDI Rolnik (zatwierdzonych uchwałą Zarządu HDI Asekuracja Towarzystwo Ubezpieczeń Spółka Akcyjna Nr 168/2009 z dnia 10 listopada 2009 r.) oraz § 3 i 4 ogólnych warunków ubezpieczenia w pakiecie CONCORDIA AGRO (zmienionych aneksem zatwierdzonym uchwałą Zarządu CONCORDIA Polska Towarzystwo Ubezpieczeń Wzajemnych nr 15/2007 z dnia 16 lipca 2007 r.).

ków) oraz art. 61 ust. 1 u.u.o. (ubezpieczenie budynków), umowa obowiązkowego ubezpieczenia zawierana jest na okres 12 miesięcy (ustawa nie przewiduje w tym zakresie wyjątków umożliwiających zawarcie umowy na krótszy okres). W rezultacie, spełnienie obowiązku, o którym mowa w art. 10 ust. 1 u.u.o. z punktu widzenia kryterium temporalnego możliwe jest jedynie wówczas, gdy co najmniej dwa podmioty wejdą w tym samym dniu (art. 47 ust. 1 u.u.o.) w posiadanie tego samego gospodarstwa rolnego, względnie w stosunku do tych podmiotów obowiązek ubezpieczeniowy powstanie w tym samym dniu (np. na skutek jednoczesnego upływu okresu ubezpieczenia wynikającego z różnych umów). W przypadku rozszerzenia udzielanej ochrony ubezpieczeniowej w czasie trwania umowy, zakres czasowy obowiązku podmiotu obejmowanego umową nie będzie się pokrywał z czasem trwania umowy ubezpieczenia, którą miałby zostać objęty nowy podmiot. Prowadzi to do wniosku zgoła przeciwnego do prezentowanego dotychczas w doktrynie, albowiem z obecnie obowiązującej regulacji wynika, że aby spełnić ustawowy obowiązek zawarcia umowy ubezpieczenia (związany z wejściem w posiadanie tego samego gospodarstwa rolnego), konieczne jest dokładne rozważenie przede wszystkim zakresu temporalnego obowiązków ubezpieczeniowego poszczególnych rolników. W przypadku braku pokrywania się czasowych ram tego obowiązku, konieczne będzie faktycznie zawieranie odrębnych umów ubezpieczenia. Wobec natomiast faktu, iż art. 10 ust. 1 u.u.o. jest przepisem wprowadzającym wyjątek od generalnej zasady wskazującej na zakres obowiązku ubezpieczeniowego, nie można interpretować go rozszerzająco. Z jego treści wynika, że ustawodawca z punktu widzenia pewności obrotu preferuje wprowadzić zawarcie jednej umowy ubezpieczenia, jednakże ze względu na zakres udzielanej w ten sposób ochrony ubezpieczeniowej, oraz obowiązek wykonania powinności ustawowej, w stosunku do każdego zobowiązanego ochrona ta musi być udzielana w sposób wypełniający ustawową regulację w tym zakresie. Odmierna interpretacja powyższego zagadnienia, zdaniem autora, może stanowić naruszenie dyrektywy wykładni prawa wskazującej, że przepis określający wyjątek powinien być stosowany w sposób ścisły (*exceptiones non sunt extendendae*), albowiem rozszerzająca wykładnia art. 10 ust. 1 u.u.o. w sposób kreatywny rozbudowuje ustawowy wyjątek, na rzecz jednego stosunku ubezpieczenia jako spełnienia wymogu zawarcia takiej umowy.

Podobnych wątpliwości interpretacyjnych brak na gruncie ustawy o ubezpieczeniu upraw rolnych, albowiem regulacje ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych stosuje się w tym zakresie odpowiednio wyłącznie do kontroli spełniania obowiązku ubezpieczenia oraz dochodzenia opłat za niespełnienie tego obowiązku (art. 10c u.u.r.). Podkreślenia przy tym wymaga, że pod pojęciem rolnik rozumie się tutaj zarówno jeden podmiot, jak również ich grupę, nakładając jednocześnie obowiązek ubezpieczeniowy na rolnika, bez doprecyzowania tej kwestii. W rezultacie powyższego należy uznać, że jedna umowa ubezpieczenia, obejmująca ochronę udzielaną

wszystkim osobom, które składają się na ustawowe pojęcie rolnika, w świetle braku na gruncie przedmiotowej regulacji odpowiednika art. 10 ust. 1 u.u.o., wystarcza do zrealizowania obowiązku ubezpieczeniowego, także pod względem temporalnym, albowiem jak wynika z art. 4 ust. 3 u.u.r., umowa ubezpieczenia zawierana jest na okres do 12 miesięcy. Ewentualne rozszerzenie zakresu pojęcia rolnik (w rozumieniu przedmiotowej ustawy) będzie wprawdzie prowadziło do powinności rozszerzenia udzielanej ochrony ubezpieczeniowej na nowy podmiot, jednakże w ocenie autora, możliwe będzie spełnienie ustawowego zawarcia umowy ubezpieczenia (za czym przemawia wykładnia funkcjonalna tych norm prawnych), przy jednoczesnym uniknięciu zarzutu objęcia tego podmiotu ochroną na okres krótszy niż wynika to z bezwzględnie obowiązujących przepisów.

3. Czas trwania umowy ubezpieczenia

Zarówno umowę obowiązkowego ubezpieczenia OC rolników, jak również umowę ubezpieczenia budynków wchodzących w skład gospodarstwa rolnego od ognia i innych zdarzeń losowych zawiera się na okres 12 miesięcy (art. 45 ust. 1 oraz art. 61 ust. 1 u.u.o.). Koniecznym jest przy tym zwrócenie uwagi na fakt, iż do niedawna przepisy te budziły wątpliwość w kontekście oznaczenia faktycznego terminu, na który umowy te zostały zawarte, ze względu na stosowaną w praktyce ubezpieczeniowej metodologię zawierania umów ubezpieczenia na czas od pierwszego dnia okresu ubezpieczenia, do dnia poprzedzającego w roku następnym dzień odpowiadający początkowi okresu ubezpieczenia.²⁹ Takie rozwiązanie kolidowało przede wszystkim z art. 22 ust. 1 u.u.o. w zw. z art. 112 k.c. W rezultacie, stosowana przez zakłady ubezpieczeń praktyka zawierania umów prowadziła faktycznie do pokrzywdzenia ubezpieczonych, albowiem skracała, wbrew bezwzględnie obowiązującym przepisom art. 45 ust. 1 i art. 61 ust. 1 u.u.o. obligatoryjny okres ubezpieczenia. Z art. 112 k.c. wynika bowiem wprost, że umowa ubezpieczenia powinna zostać zawarta do dnia odpowiadającego początkowemu dniowi terminu w roku następnym, a gdyby takiego dnia w ostatnim miesiącu nie było, w ostatnim dniu tego miesiąca. Na praktykę ubezpieczeniową sprzeczną z art. 112 k.c. zwracała uwagę Komisja Nadzoru Finansowego,³⁰ tym niemniej jednak na rynku ubezpieczeniowym panowała powszechna zgoda co do interpretowania przepisów art. 45 ust. 1 i 61 ust. 1 u.u.o. w sposób oderwany do art. 112 k.c.,³¹ co stanowiło w rzeczywistości działa-

29 J. Nawracała, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych...*, *op. cit.*, s. 852. Podkreślić należy, że tego typu praktyka ubezpieczeniowa jest powszechną we wszystkich rodzajach zawieranych umów ubezpieczenia, problem ten jest zatem powszechny.

30 PZU nie słucha Komisji Nadzoru Finansowego i przyjmuje inny dzień wypowiedzenia umowy OC, „Dziennik Gazeta Prawna” z dnia 9 kwietnia 2008 r., dostęp elektroniczny.

31 J. Nawracała, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych...*, *op. cit.*, s. 852. W tym zakresie wskazywano na to, że zawieranie umów ubezpieczenia z okresem obowiązywania do dnia poprzedzającego rocznicę jej zawarcia ma znaczenie ze względu na łatwiejszą możliwość określenia, w którym dniu najpóźniej ubezpieczający może złożyć ubezpieczycielowi oświadczenie w przedmiocie wypowiedzenia (rozwiązania) umowy ubezpieczenia. Wyda-

nie sprzeczne z ustawą, a w związku z art. 6 u.u.o. w rzeczywistości nie wywoływało skutków prawnych, albowiem rozwiązanie umowy ubezpieczenia na skutek upływu terminu jej zawarcia następowało faktycznie jeden dzień po umownym okresie jej obowiązywania.

Powyższy problem miała rozwiązać lobbowana przez zakłady ubezpieczeń nowelizacja ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych, poprzez m.in. rozbudowanie art. 45 o ust. 2 i 3 (analogicznie ust. 2 i 3 do art. 61 u.u.o.).³² Jednakowo brzmiące przepisy wyłączyły zastosowanie art. 112 k.c., stanowiąc, iż okres 12 miesięcy, o którym mowa w art. 45 ust. 1 oraz 61 ust. 1 u.u.o., kończy się z upływem dnia poprzedzającego początkowy dzień okresu ubezpieczenia, a przepis ten znajduje zastosowanie również w przypadku, w którym umowa ubezpieczenia zawierana jest w tym samym dniu, w którym rozpoczyna się okres ubezpieczenia. Podkreślić jednakże należy, że literalne brzmienie art. 45 ust. 2 oraz art. 61 ust. 2 u.u.o. prowadzi do absurdałnego wniosku, choćby ze względu na konieczność odróżnienia pojęć daty zawarcia umowy ubezpieczenia od okresu ubezpieczenia. W praktyce często dochodzi do przypadków, w których okres ubezpieczenia następuje po dacie zawarcia umowy. Nie można przy tym pomijać faktu, iż ustawa o ubezpieczeniach obowiązkowych przewiduje dwa przypadki takiego właśnie ukształtowania stosunku ubezpieczeniowego (w odniesieniu do ubezpieczeń rolnych). Zgodnie bowiem z art. 54 ust. 3 u.u.o., termin rozpoczęcia odpowiedzialności zakładu ubezpieczeń można określić na inny niż data zawarcia umowy, w przypadku gdy umowę zawiera się: przed objęciem w posiadanie gospodarstwa rolnego (rozpoczęcie okresu odpowiedzialności nie może wówczas nastąpić później niż z chwilą objęcia w posiadanie gospodarstwa rolnego) oraz na okres kolejnych 12 miesięcy przed rozpoczęciem tego okresu (rozpoczęcie okresu odpowiedzialności nie może nastąpić później niż z upływem okresu, na który została zawarta poprzednia umowa).

Literalne brzmienie art. 45 ust. 2 oraz art. 61 ust. 2 u.u.o., poprzez niedbałe sprecyzowanie daty końcowej okresu obowiązywania umowy ubezpieczenia wskazuje na to, że umowa ubezpieczenia zawarta w trybie art. 54 ust. 3 u.u.o. faktycznie z mocy praw ulegnie rozwiązaniu jeszcze przed rozpoczęciem przewidywanego w niej okresu ubezpieczenia. Faktycznie zatem, takie normatywne skrócenie okresu 12 miesięcy z art. 45 ust. 1 oraz art. 61 ust. 1 u.u.o. prowadzi do pozbawienia posiadaczy gospodarstw rolnych ochrony ubezpieczeniowej wynikającej z ubezpieczeń obowiązkowych, przy jednoczesnym uzasadnionym ich oczekiwaniu jej posiadania.

je się jednak, że przepis art. 46 ust. 1 u.u.o. stanowiąc o dacie granicznej jako dzień przez upływem 12 miesięcy mógł przy ww. interpretacji dodatkowo wprowadzać ubezpieczonych w błąd, albowiem faktycznie obowiązani byłiby do złożenia oświadczenia o wypowiedzeniu umowy faktycznie najpóźniej na dwa dni przed datą obowiązywania umowy ubezpieczenia.

32 Ustawa z dnia 19 sierpnia 2011 r. o zmianie ustawy o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2011 r. Nr 205, poz. 1210).

W rezultacie powyższego, przepis art. 45 ust. 2 u.u.o. powinien być interpretowany w ten sposób, że okres 12 miesięcy obowiązywania umowy ubezpieczenia kończy się w roku następnym, z upływem dnia poprzedzającego dzień odpowiadający pierwszemu dniowi okresu ubezpieczenia. To okres ubezpieczenia stanowić powinien decydującą przesłankę rozpatrywania czasu trwania umowy ubezpieczenia, albowiem odpowiedzialność zakładu ubezpieczeń trwa przez czas wskazany w umowie oraz co do zasady kończy się z upływem ostatniego dnia tego okresu (art. 12 ust. 1 u.u.o.). Niewątpliwie taka też była intencja ustawodawcy w związku z podjętą nowelizacją art. 45 oraz art. 61 przedmiotowej ustawy, tym niemniej jednak kwestia ta wymaga skorygowania, albowiem celowościowa wykładnia przepisów pozostaje w sprzeczności z niedbałym kształtem tych norm.

4. Obowiązkowe ubezpieczenie upraw – skuteczność regulacji

Jak wynika z art. 10c ust. 1 u.u.r., obowiązek ubezpieczeniowy powstaje w przypadku uzyskania przez rolnika płatności bezpośrednich, w rozumieniu przepisów o płatnościach w ramach systemu wsparcia bezpośredniego, a jego zakres dotyczy ryzyka wystąpienia szkód spowodowanych przez powódź, suszę, grad, ujemne skutki przemierznięcia lub przymrozki wiosenne. Co przy tym istotne, aby spełnić ustawowy obowiązek zawarcia umowy ubezpieczenia, od 1 lipca roku następującego po roku, za który rolnik uzyskał płatności bezpośrednie, w okresie 12 miesięcy ochroną ubezpieczeniową musi zostać objęte zostanie co najmniej 50% powierzchni upraw,³³ od co najmniej jednego z ww. ryzyk.³⁴ Powyższe wskazuje na to, że obowiązek ubezpieczeniowy posiada charakter następczy w stosunku do otrzymanych płatności bezpośrednich, jednocześnie uzyskanie płatności bezpośrednich w późniejszym okresie (lub ewentualnie zwrot pobranych świadczeń) w żaden sposób nie jest związane z obowiązkiem zawarcia umowy ubezpieczenia upraw.

Jak wskazywano w uzasadnieniu projektu ustawy zmieniającej przedmiotową ustawę,³⁵ wprowadzenie obowiązkowego ubezpieczenia upraw rolnych było konieczne w związku z „unijnym obowiązkiem posiadania polis ubezpieczenia 50% upraw przez rolników, którzy od 2010 r. będą ubiegać się o inne formy wsparcia

33 Ustawa wiąże obowiązek ubezpieczeniowy wyłącznie z uprawami, o których mowa w art. 3 ust. 1 pkt 1 u.u.r., tekst jedn. zbożem, kukurydzą, rzepakami, rzepikiem, chmielem, tytoniem, warzywami gruntowymi, drzewami i krzewami owocowymi, truskawkami, ziemniakami, burakami cukrowymi lub roślinami strączkowymi.

34 Należy zwrócić uwagę, że obowiązkowe ubezpieczenie obejmuje jedynie wycinek z zakresu dopuszczalnych ryzyk ubezpieczeniowych regulowanych oraz definiowanych przez ustawę, na które składają się: huragan, powódź, deszcz nawalny, grad, piorun, obsunięcie się ziemi, lawina, susza, ujemne skutki przemierznięcia oraz przymrozki wiosenne. Co przy tym istotne, ww. ryzyka ubezpieczeniowe ustawa w art. 3 ust.1 pkt 1 wymienia wyłącznie w kontekście dopłat do składek z tytułu zawarcia umowy ubezpieczenia. W praktyce możliwe jest zatem zawarcie umowy obejmującej inne ryzyka niż wskazane powyżej na zasadach ogólnych.

35 Ustawa z dnia 7 marca 2007 r. o zmianie ustawy o ubezpieczeniach upraw rolnych i zwierząt gospodarskich oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2007 r. Nr 49, poz. 328).

z budżetu w przypadku wystąpienia klęsk.”³⁶ Rozwiązanie to podyktowane było regulacją art. 11 ust. 8 rozporządzenia Komisji (WE) nr 1857/2006,³⁷ zgodnie z którym od 1 stycznia 2010 r. zaoferowane przez państwo członkowskie odszkodowanie (udzielone w ramach pomocy na rzecz strat spowodowanych niektórymi zjawiskami klimatycznymi) musi być zmniejszone o 50%, chyba że przyznawane jest rolnikom, którzy dokonali ubezpieczenia pokrywającego co najmniej 50% średniej rocznej produkcji lub dochodu związanego z produkcją i obejmującego zagrożenia związane z niekorzystnymi zjawiskami klimatycznymi statystycznie najczęściej występującymi w danym państwie członkowskim lub regionie. Należy jednakże podkreślić, że na mocy rozporządzenia Komisji (UE) nr 1114/2013,³⁸ rozporządzenie nr 1857/2006 utraciło moc z dniem 31 grudnia 2013 r. W rezultacie uznać należy, że odpadła jedyna wskazywana w projekcie ustawy przesłanka uzasadniająca wprowadzenie obowiązkowego ubezpieczenia upraw rolnych. Mimo to rodzima ustawa w tym zakresie uległa zmianie.

Regulacja art. 11 ust. 8 rozporządzenia Komisji nr 1875/2006 do czasu jej uchylecia była w zasadzie jedyną konkretną formą dyscyplinującą rolników do zawarcia ubezpieczenia upraw rolnych, albowiem zawarcie umowy ubezpieczenia uwalniało ich od ryzyka pomniejszenia pomocy publicznej w razie wystąpienia klęski o 50%. Jedyną obowiązującą w polskim systemie prawnym sankcją za brak spełnienia obowiązku zawarcia ubezpieczenia upraw rolnych jest natomiast konieczność uiszczenia opłaty, o której mowa w art. 10c ust. 7 u.u.r., a której wysokość stanowi równowartość w złotych kwoty 2,00 euro od 1 ha nieubezpieczonych upraw rolnych, co stanowi często wartość niższą od składki, którą rolnik obowiązany byłby zapłacić z tytułu zawarcia umowy ubezpieczenia.³⁹ Nie wydaje się zatem, aby sankcja ta wymuszała na rolnikach zawieranie umów ubezpieczenia. Wydaje się przy tym, że tego typu regulacja powinna mieć realny wpływ na możliwość ubiegania się przez rolnika o płatności bezpośrednie, która to kwestia jest tym bardziej zastanawiająca, że powstanie obowiązku ubezpieczeniowego nierozzerwalnie związane jest z uzyskaniem tych płatności. Na potrzebę powiązania obowiązkowego ubezpieczenia upraw z systemem dopłat bezpośrednich zwracał uwagę Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi, wskazując m.in. na to, że w 2014 r. zawarto 142 tys. umów ubezpieczenia obejmujących 3,2 mln ha upraw rolnych (w 2013 r. zawarto 151 tys. umów dotyczących

36 Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy o ubezpieczeniach upraw rolnych i zwierząt gospodarskich oraz niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 1315 z dnia 12 stycznia 2007 r.

37 Rozporządzenie z dnia 15 grudnia 2006 r. w sprawie stosowania art. 87 i 88 Traktatu w odniesieniu do pomocy państwa dla małych i średnich przedsiębiorstw prowadzących działalność związaną z wytwarzaniem produktów rolnych oraz zmieniające rozporządzenie (WE) nr 70/2001 (Dz.U. UE L 358 z dnia 16 grudnia 2006 r., s. 3).

38 Rozporządzenie z 7 listopada 2013 r. zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1857/2006 w odniesieniu do okresu jego stosowania (Dz.Urz. UE L 298 z dnia 8 listopada 2013 r., s. 34).

39 Dla porównania, zgodnie z art. 88 ust. 2 pkt 2 i 3, w przypadku braku spełnienia obowiązku zawarcia umowy ubezpieczenia OC rolników, opłata stanowi równowartość 1/10 minimalnego wynagrodzenia za pracę, natomiast w przypadku ubezpieczenia budynków rolniczych stanowi równowartość 1/4 minimalnego wynagrodzenia za pracę, ustalonego na podstawie ustawy z dnia 10 października 2002 r. o minimalnym wynagrodzeniu za pracę (Dz.U. z 2002 r. Nr 200, poz. 1679 ze zm.).

3,4 ha upraw, natomiast w 2012 r. zawarto 135 tys. umów obejmujących 2,7 mln ha upraw), podczas gdy w tym samym okresie dopłaty bezpośrednie otrzymało 1,35 mln rolników, a wypłacono je w związku z ponad 14 mln ha upraw.⁴⁰ Tak rażąca dysproporcja wskazuje jednocześnie na to, że jedynie ok. 23% powierzchni upraw rolnych, w związku z którymi rolnicy otrzymują dopłaty bezpośrednie, jest ubezpieczona od co najmniej jednego z ryzyk wskazanych w art. 10c ust. 1 u.u.r., natomiast gdyby powiązać tę wielkość z obowiązkiem ubezpieczenia 50% powierzchni upraw, okaże się, że od 27% do 54% powierzchni upraw (3,78 – 7,56 mln ha) nie podlega obowiązkowemu ubezpieczeniu upraw rolnych, mimo istnienia takiego obowiązku. Co ciekawe, jak wskazano w uzasadnieniu projektu ustawy wprowadzającej obowiązek ubezpieczenia upraw, o jego ustanowienie mieli wnioskować sami rolnicy, przedstawiciele izb rolniczych oraz niektórych organizacji rolniczych.⁴¹ Mając jednakże na względzie zakres wykonywania tego obowiązku, nie była to zapewne grupa skupiająca większość beneficjentów płatności bezpośrednich.

Wątpliwości z punktu widzenia celu wprowadzenia obowiązkowego ubezpieczenia upraw rolnych budzi również ograniczenie zakresu tego obowiązku jedynie do 50% upraw oraz wymóg ochrony tylko jednego z pięciu ryzyk ubezpieczeniowych wskazanych w art. 10c ust. 1 u.u.r. (z 10 ryzyk przewidywanych przez ustawę w art. 3 ust. 1 pkt 1 w kontekście przyznawanych dopłat do składki). Rozwiązanie to bez wątpienia było wzorowane na regulacji rozporządzenia Komisji nr 1875/2006, jednakże nie w całości, albowiem w art. 11 ust. 8 ww. rozporządzenia mowa o ryzykach klęsk statystycznie najczęściej występujących w danym państwie członkowskim lub regionie, tymczasem rodzime rozwiązanie zakłada możliwość wyboru przez rolnika jednego z pięciu tak ustalonych ryzyk. W praktyce zatem, możliwe jest wywiązanie się przez rolnika z obowiązku zawarcia umowy ubezpieczenia poprzez wybór jednego ryzyka ubezpieczeniowego z art. 10c ust. 1 u.u.r., co do którego konkretny zakład ubezpieczeń przewiduje najniższą składkę ubezpieczeniową. Takie spełnienie wymogu ustawowego może prowadzić jednakże do wypaczenia instytucji ubezpieczenia obowiązkowego, albowiem jest ono sprzeczne z celem przedmiotowej regulacji, za który powinno uważać się zabezpieczenie zarówno interesu rolników jak również beneficjentów produkowanych przez nich dóbr przed niekorzystnymi skutkami dla upraw rolnych różnego rodzaju klęsk żywiołowych. Aktualny kształt przepisów wprowadzających obowiązkowe ubezpieczenie upraw poddaje ten cel w wątpliwość.

40 Sawicki: związać dopłaty bezpośrednie z ubezpieczeniem upraw i hodowli. Komunikat Polskiej Agencji Prasowej z 20 sierpnia 2015 r., <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114877,18601784,sawicki-zwiazac-doplata-bezposrednie-z-u-bezpieczeniem-upraw.html>

41 *Vide* przypis nr 35.

5. Zakończenie

Aktualnie obowiązujące przepisy ustanawiające obowiązkowe ubezpieczenia majątkowe w rolnictwie nie są doskonałe, w wielu przypadkach budzą poważne wątpliwości interpretacyjne. Poruszone w niniejszym opracowaniu nie są przy tym jedynymi, tym niemniej w ocenie autora wydają się doniosłe ze względu na ich umiejscowienie u źródeł przedmiotowych regulacji prawnych. W rezultacie, szczególnie w zakresie regulowanym ustawą o ubezpieczeniach obowiązkowych, wpływ tych wątpliwości może prowadzić do braku osiągnięcia zakładanego przez ustawodawcę celu wprowadzenia instytucji ubezpieczeń obowiązkowych w rolnictwie. Wydaje się jednocześnie, że poruszone kwestie wymagają ustawowego skorygowania, ze względu na istotne znaczenie sektora rolniczego dla całego systemu gospodarczego.

THE COMPULSORY AGRICULTURAL INSURANCES – SELECTED ISSUES
OF INTERPRETATION

Key words: compulsory insurance, agriculture, problems of interpretation

This article analyses the specific problems of compulsory agricultural insurances in Polish legal system, including liability insurance of the holder of homestead, insurance for buildings included in the homestead – from fire and the other risks, and crop insurance – from random events. In particular, the author explains the meaning of selected problems of interpretation in the practical application of individual regulations. These considerations are focused on the problem of personal range and realization of the insurance requirements, duration of the insurance contracts, and analysis of the effectiveness of crop insurance regulation. In this regard, the author also reports specific *de lege ferenda* conclusions.

Bibliografia:

- E. Kowalewski, *Ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej – funkcje i przemiany*, Toruń 1981.
- E. Kowalewski, T. Sangowski, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych. Komentarz*, Warszawa 2004.
- E. Kowalewski, M. Ziemiak, *Stan prawny ubezpieczeń obowiązkowych w Polsce. Wstęp, „Wiadomości Ubezpieczeniowe” nr 1/2015 suplement.*
- M. Adamowicz, A. Brodecka-Chamera, D. Fuchs, M. Glicz, B. Janyga, S. Koroluk, J. Kruczałak-Janowska, K. Malinowska, D. Maśniak, J. Nawracała, M. Serwach, E. Spigarska, E. Wiczorek, A. Wowerka, Z. Brodecki, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych. Komentarz. T. I, Prawo ubezpieczeń gospodarczych. Komentarz. T. I*, Warszawa 2010.
- M. Orlicki, *Ubezpieczenia Obowiązkowe*, Warszawa 2011.
- M. Orlicki, K. Przewalska, *Nowe prawo ubezpieczeń gospodarczych. Pakiet ustaw ubezpieczeniowych Kodeks cywilny po zmianach*, Bydgoszcz – Warszawa – Poznań 2004.
- E. Gniewek (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2011.